

ترکمانان ایران در آستانه ظهور صفویه

سید علی آل داود

تاریخ عالم آرای امینی، فضل الله بن روزبهان خنجی اصفهانی، به تصحیح و مقدمه محمد اکبر عشیق، مرکز نشر میراث مکتوب، تهران ۱۳۸۲ ش، ۵۱۹+۷۴ صفحه.

این کتاب در زمره آثار معدود و معتبر تاریخی مربوط به عصر ترکمانان آق قویونلو در ایران است که اندکی قبل از ظهور صفویه چند تن از آنان در شمال غربی ایران به حکومت رسیدند و، در آغاز، بخشهای گسترده‌ای از کشور را زیر تسلط خود گرفتند. در باب این دوره از تاریخ ایران، منابع ارزنده و پرفایده اندک است. مآخذ موجود هم توجه چندانی جلب نکرده و برخی از آنها هنوز به صورت دست‌نویس باقی مانده است. عالم آرا نیز، به‌رغم اهمیت خود، تا چند سال پیش انتشار نیافته بود. لیکن ترجمه خلاصه آن چند دهه پیش از این به قلم پرفسور مینورسکی، ایران‌شناس نامور، منتشر شد. مؤلف این کتاب، امین‌الدین ابوالخیر فضل‌الله بن روزبهان بن فضل‌الله خنجی اصفهانی مشهور به خواجه ملا یا خواجه مولانا، از دانشمندان صاحب نظر ایران در اواخر قرن نهم و اوایل قرن دهم هجری و از برجسته‌ترین و متعصب‌ترین دانشمندان اهل تسنن و یکی از نظریه‌پردازان سیاسی عصر خود و صاحب آثار فراوان است. یکی از آثار او به نام سلوک الملوک در باب اخلاق عملی و فلسفه سیاسی و حاوی موضوعاتی است که به ندرت مؤلفان ایرانی و اسلامی به آنها علاقه نشان داده‌اند. این کتاب در دهه‌های اخیر بسیار مورد توجه قرار گرفته و یکی از منابع اصلی محققانی شده است که به کار بررسی اندیشه‌های سیاسی جهان اسلام می‌پردازند.

اجداد فضل‌الله اصلاً از ناحیه خنج، واقع در لارستان فارس، بودند. اما خود او در اواسط قرن نهم در اصفهان زاده شد. استادش، شمس‌الدین سخاوی، در الضوء اللامع، از قول او، می‌گوید که در بین سالهای ۸۵۰ تا ۸۶۰ هجری متولد شده است. نسب او از سوی مادر به خاندان مشهور آل‌صاعد اصفهان می‌پیوست و جد پدری‌اش، قاضی امین‌الدین فضل‌الله روزبهان، از مخالفان سرسخت شاهرخ تیموری، در روزگار خود شهرت داشت. فضل‌الله خنجی، پس از کسب دانشهای متداول زمان، از اصفهان به آذربایجان رهسپار شد و بخش زیادی از زندگی او در دربار ترکمانان گذشت. نخست به خدمت سلطان یعقوب آق‌قویونلو (۸۸۳-۸۹۶) درآمد و، پس از او، به فرزندش بایسنقر (۸۹۶-۸۹۷) پیوست. اما عمر حکومت بایسنقر کوتاه بود. با شروع کشورگشاییهای شاه اسماعیل، دربه‌دریهای فضل‌الله، که با سلسله صفوی دشمنی سخت می‌ورزید، هم آغاز شد. مدتی در اصفهان و شیراز به سر برد و چون شاه صفوی به تدریج سراسر ایران را تحت حاکمیت خود گرفته بود، فضل‌الله، که نمی‌توانست در قلمرو او زندگی کند، ناگزیر به ماوراءالنهر رفت و در دربار محمد خان شیبانی اقامت گزید و کتاب مهمان‌نامه بخارا را به نام او تألیف کرد. با کشته شدن محمد خان شیبانی به دست شاه اسماعیل، فضل‌الله چند سال دیگر در شهرهای خراسان و ماوراءالنهر سرگردان بود تا آنکه، به نقل صاحب احسن التواریخ، در جمادی الاول سال ۹۲۸ درگذشت. اما خواندمیر در حیب السیر می‌گوید که مرگ فضل‌الله در پنجم جمادی الاول ۹۲۷ رخ داده است.

از فضل‌الله خنجی تألیفات متعدد در چند زمینه بر جای مانده که از جمله آنها می‌توان به آثار زیر اشاره کرد: بدیع‌الزمان فی قصه حی بن یقظان، مهمان‌نامه بخارا، ابطال نهج الباطل و اهمال کشف العاقل، تاریخ عالم‌آرا و سلوک الملوک. اما او شهرت بیشتر خود را مدیون دو کتاب اخیر است. او در باب حکومت و پادشاهی و شیوه کشورداری نظریاتی عرضه داشت که همه نشانه فکر نو اوست. به عقیده وی، هر که بر قلمرو مسلمین به زور مستولی گردد ولو آنکه شرایط امام مسلمین را حایز نباشد، همگان باید به اطاعت او درآیند و فرمانش را گردن نهند. برحسب این نظر، واژه‌های امامت و سلطنت به آسانی در کنار هم جای می‌گیرند.

تاریخ عالم‌آرای امینی، پس از مقدمه‌ای مفصل در تاریخ عمومی، حاوی شرح وقایع دودمان آق‌قویونلو از مرگ اوزن حسن تا وفات سلطان یعقوب - جمعاً حدود دوازده

سال - است. این کتاب شامل دو بخش مجزاست. در بخش اول، خلاصه احوال خلفای راشدین، امویان و عباسیان به اختصار بیان شده است. مؤلف خلفای راشدین تا امام حسن (علیه السلام) را جانشینان برحق پیامبر می‌داند؛ اما تسلط امویان بر جهان اسلام را ناروا می‌شمارد و تنها از عمر بن عبدالعزیز به عنوان خلیفه‌ای که شأن خلفا را حفظ کرده نام می‌برد. از برافتادن بنی‌امیه و روی کار آمدن عباسیان همچون رویدادی خجسته یاد می‌کند و از انقراض بنی‌عباس به دست مغول با اندوه سخن می‌راند. این بخش با گزارش روی کار آمدن اوزن حسن و سلسله آق‌قویونلو خاتمه می‌یابد. بخش دوم گزارش مفصل ملوک بایندر (آق‌قویونلوها) به ویژه احوال سلطان یعقوب است که در اساس این کتاب به درخواست او تألیف شده است. در اینجا، مؤلف نخست شرحی در باب اصل و منشأ آق‌قویونلوها به دست می‌دهد. اعضای این سلسله تیره‌ای از ترکمانان بودند که به احتمال در زمان سلجوقیان به آذربایجان آمدند و چون امیرتیمور به پشتیبانی اینان برخاست به تدریج تا ارمنستان و آناتولی و شمال عراق پیش رفتند تا آنکه سلسله‌های قراقویونلو را در شمال و آق‌قویونلو را در جنوب تأسیس کردند. در باب وقایع این دو سلسله، منابع جدی اندک است و عالم‌آرا از این حیث فواید تازه‌ای دربردارد.

فضل‌الله، تا زمانی که سلطان یعقوب حیات داشت، کار تألیف را تمام نکرد. پس از مرگ وی، کتاب را به فرزندش بایسنقر، که کودکی بیش نبود، و لله‌اش امیرسلیمان بن بیجن اهدا کرد و قصد داشت جلد دوم آن را به سرگذشت آن دو اختصاص دهد که حکومت بایسنقر، چنان که اشاره رفت، دوامی نیاورد و فضل‌الله به اصفهان گریخت. تاریخ عالم‌آرا، از این حیث که مؤلف شرح مشاهدات خود را نوشته و از اسناد حکومتی بهره جسته، کتابی موثق است. مؤلف در مذهب تسنن تعصبی مفرط داشت و مطالب کتاب او در باب پیشینه صفویان با این دید نگارش یافته است. وی، با این‌همه، مکرر از شجاعت و دلوریهای اجداد شاه اسماعیل سخن گفته است. شرح جنگهای شیخ جنید و شیخ حیدر، پدر و جد شاه اسماعیل اول، با شروانشاهان یکی از مباحث دلکش این کتاب و از اعتبار برخوردار است.

مؤلف، در مقدمه عالم‌آرای امینی به شرح فایده تاریخ‌نگاری و ارزش علم تاریخ می‌پردازد. او هشت فایده برای علم تاریخ برمی‌شمارد و تاریخ‌نویسان را در هشت گروه جای می‌دهد. به نظر او، گروه هشتم مورخان کسانی هستند که احوال و حوادث و

رویدادهای زمان یک شاه یا یک سلسله را گزارش و نقل می‌کنند. از جمله آنان ابوالحسن عتبی است که تاریخ یمنی را به احوال سلطان محمود غزنوی اختصاص داده. خنجی خود را از این طبقه می‌شمارد از آن رو که اثر خود را مختص شرح احوال سلطان یعقوب آق قویونلو ساخته است.

شیوه تاریخ‌نویسی فضل‌الله، ضبط مشاهدات و مطالب موثقی است که از اشخاص مورد اعتماد شنیده است. او خود اشاره می‌کند که در نگارش این اثر به دنبال استفاده از منابع مکتوب پیشینیان نیست. فضل‌الله خنجی تاریخ را در زمره علوم جدی و اساسی جای نمی‌دهد و خود را، پیش از همه، دانشمندی متبحر در علوم دین به شمار می‌آورد. نشر عالم‌آرا ساده نیست، اما آن را مصنوع و متکلف هم نمی‌توان گفت. این کتاب مملو از آیات قرآنی، احادیث و اشعار عربی و فارسی است و استخراج داده‌های تاریخی از آن به آسانی میسر نیست.

از این کتاب، تا قبل از چاپ اخیر، دو نسخه خطی شناخته شده بود: نسخه کتابخانه ملی پاریس و نسخه کتابخانه استانبول. نخستین بار پرفسور مینورسکی خلاصه این اثر را به انگلیسی ترجمه و در سال ۱۹۵۷، با عنوان *Persia A.D. 1478-1490* (ایران از سال ۸۸۳ تا ۸۹۶ هجری)، در لندن، در ۱۳۶ صفحه، به چاپ رساند. مینورسکی برای این کتاب مقدمه سودمندی نوشته است. او متخصص این دوره از تاریخ ایران بود و مقدمه‌اش حاوی مطالب و استنتاجات تازه از این دوران است.^۱

پس از چاپ ترجمه انگلیسی این کتاب، تا چند دهه کسی در فکر تصحیح متن فارسی آن برنیامد. نخستین بار چند سال پیش دکتر جان وود^۲ آمریکایی، بر اساس نسخه موجود در کتابخانه ملی پاریس متن کتاب را به چاپ رساند. هرچند در این چاپ پاره‌ای اشتباهات و بدخوانیها دیده می‌شود، فضل تقدّم او محفوظ است. پس از وی، کسان دیگری که این کتاب را تصحیح کرده‌اند، متن او را پیش چشم داشته و قطعاً از آن بهره فراوان برده‌اند. چاپ دیگر این کتاب، در سال ۱۳۷۹ ش، به اهتمام دکتر مسعود شرقی صورت گرفت که فاقد ضوابط متون تصحیح‌شده انتقادی است. مصحح کتاب را به دو

۱) در باب ترجمه انگلیسی تاریخ عالم‌آرا ← احسان یارشاطر، «معرفی دو کتاب» در مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران (سال ۵، شماره ۴، تیر ۱۳۳۷، ص ۷۲-۸۱)

2) John Wood

بخش تقسیم و در ذیل هر بخش تفاوت نسخه کتابخانه فؤاد پاشا استانبول (نسخه اساس) را با چاپ جان وود مقابله کرده و تفاوتها را نشان داده بی آنکه در مقدمه به این نکته اشاره کند. کتاب فاقد حواشی، فهرس و تعلیقات مفید است و از نظر ظاهری هم به متون تصحیح شده چاپی شباهتی ندارد.

آخرین چاپ تاریخ عالم آرای امینی به اهتمام محمداکبر عشیق، فاضل تاجیک، انجام پذیرفته است. مصحح چاپ جان وود را ملاحظه و، در مقدمه، به تفصیل از آن انتقاد کرده لیکن چاپ اخیر تهران را، با آنکه سه چهار سال قبل منتشر شده، ندیده است. مصحح مقدمه مفصلی در احوال مؤلف و تحلیل مطالب کتاب نوشته و متن را بر اساس سه نسخه خطی به شرح زیر تصحیح کرده است: (۱) نسخه پاریس، (۲) نسخه استانبول، (۳) نسخه جدیدی که خود او به دست آورده و برای نخستین بار از آن بهره جسته است. فهرس متعددی (آیات قرآنی، احادیث و امثال عربی، نامهای کسان، نامهای جایها، قبایل و اقوام، اشعار عربی و ترکی، اشعار فارسی، کتابها، واژگان و ترکیبات عربی، واژگان و تعبیرات مغولی و ترکی، منابع) در کتاب درج شده است.

مصحح در پیراستن و تصحیح متن کوشش بسیار مبذول داشته و تقریباً همه منابع مربوط به مؤلف و عصر آق قویونلو را از نظر گذرانده است. او، در مقدمه، صفحاتی را به مقایسه ضبط خود و ضبط چاپ جان وود اختصاص داده؛ اما چاپ دکتر شرقی (انتشارات خانواده) را، هرچند در صفحه حقوقی به آن اشاره شده، ندیده است.

چاپ این اثر، همراه با مقدمه مفصل و فهرس متعدد، از جمله کارهای ارزنده‌ای است که در سالهای اخیر در زمینه تصحیح متون تاریخی صورت گرفته و از این لحاظ باید زحمات مصحح و ناشر - مرکز میراث مکتوب - را سپاس داشت.

□